

НЕПОЗНАТИЯТ СВЕТОСЛАВ МИЛАРОВ

(Из живота и дейността му в Хърватско и Румъния)

Илия Конев

Светослав Миларов е сред ония български дейци от епохата на Възраждането, които, макар и да не са последователни поддръжници на революционната програма на БРЦК в Букурещ, всякога в живота и дейността си имат предвид народните интереси и свещения идеал за национална свобода. Неговият възрожденски идеал за свободна и демократична България непоколебимо налага една прогресивна ориентация на цялата му публицистична и обществена дейност до и след Освобождението, насочена срещу отоманското робство и деспотичният режим на Батенберг — Стамболов. Не случайно някои от съвременниците му, които го познават по-отблизо и дори общуват с него, изповядват в спомените си своето възхищение, както от високата му литературна култура, така също и от възгледите и ония черти на характера му, които показват родолюбието на публициста, писателя и човека Миларов, чистотата на мислите и идеалите му. „Напразно би търсили между героите на най-новата българска литература други лик тъй пленителен, други лик, който да вдъхва тая дълбока симпатия, която вдъхва мъченикът Светослав Миларов. Един Ботев само стои на недосегаема висота в нашите сърца. . . Бедният, бедният Светослав Миларов, възкликва патетично д-р Кръстев наскоро след трагичната му смърт през 1892 г. Какви ли неизречени чувства са пълнили неговата велика и благородна душа, когато палачът е пристъпил към него, за да го поведе към последното, най-дългото пътешествие на неговия скитнически живот. Каква горчива ирония на съдбата! Великият идеалист на нова България е за българската държава разбойник и тя няма за него други венец, освен — венецът на белилото!“¹ Потресен от смъртната присъда и нейното изпълнение е и хърватският приятел на Миларов Йован Хранилович, който далеч преди, а също и след 1892 г. изразява възторга си от личността и патриотичната му дейност. „Вечни страдалнико, вечни мъченико, безстрашни борецо, — пише му той на 3 август 1876 г. — аз те виждам в мислите си, аз ти се удивявам, аз ти честитя.“ И народният писател Иван Вазов, който има точен критерий за личности и дела с общонародно значение, изпитва към Миларов симпатия и уважение, които характеризират отношението му към първите дейци на възрожденската и следосвобожденска епоха. „Вие сте, г. Миларов, един от ония любители на изящното у нас, които нещо са ме убедили както вашите лични изявления, така и литературните ви трудове, и затова аз се твърде лаская, че притежавам вашата славна дружба, която ме стопля и въздига сред хладната и егоистична

¹ Д-р К. р. Кръстев, Светослав Миларов и неговият политически дневник, сп. Мисъл, 1897, кн. 2, стр. 97—109.

среда, в която сме поставени да работим.“ Или „Клетият този Миларов, клетият идеалист, вечно безкористен, вечно страдащ, клетият български поет и песнопоец!“¹

Светослав Миларов е една будна и противоречива личност с немалко динамични периоди в живота си. Горещ патриот и публицист с несъмнени качества, който често намира в себе си смелост да издигне глас на решителен протест било срещу петвековния поробител, било срещу политическото безразсъдство на държавни управници след Освобождението, срещу установения тогава режим на безпримерни своеволия и груба социална експлоатация. Преди всичко Миларов е един от първите съратници на Петко Славейков и заедно с други български патриоти работи за освобождението на България; при суровите и неблагоприятни условия на емигрантския живот издава вестници с ярко изявена патриотична насоченост; взема участие в боевете при Плевен; сътрудничи на руската освободителна армия и е един от възторжените пропагандатори на идеята за искрена всестранна дружба между българския и руския народи, която идея защитава с риск за живота си в борбата, която води срещу политиката на Стамболов. Цялата му активност след Освобождението, колкото и противоречива да ни изглежда понякога, е дълбоко пропитата от чист романтичен блян и грижа за бъдните на българския народ. Само един искрен патриот с будна обществена съвест може да заяви в последните си думи пред съда: „Не ме е страх от смъртта, но не я желая... Не желая смъртта защото ми е жал за България, която ми е единствената страст в света“² (к. м.).

Несъмнени са положителните моменти в живота и дейността на Светослав Миларов, проникнати от дълбоко родолюбие, а ето че върху паметта му сякаш и днес продължава да тегне тежкото и непотвърдено със сигурни аргументи обвинение за измяна пред интересите на българската национално-освободителна революция. По силата на една обяснима, но неоправдаема инерция, името му само се споменава в научните изследвания (в немалко случаи напълно негативно)³, повтарят се стари установки за шпионаж в полза на отоманското разузнаване, не се предпочита по-обстойно изследване на делото му. Изключение представлява само студията на Иван Богданов „Светослав Миларов. Живот и творческа съдба“, поместена в книгата му „Литературни студии“, София, 1966 г. Естествено и други в миналото, като Иван Вазов и д-р Кръстю Кръстев например, или хърватски и румънски дейци, се отнасят с подозрение към това обвинение и всички от си доверие гласуват на Миларов, ала авторът на поменатото изследване пръв досега се зае с критически анализ на онези исторически факти, аргументи и съображения, които разкриват неоснователността на малко възприетата клевета и най-вече на изкуствено организирания от Стамболов съдебен процес, завършил със смъртна присъда за един несъмнен патриот и талантлив български публицист и писател. Иван Богданов обаче

¹ Сп. Септември, 1960, кн. 9, стр. 139; също фейлетонът му „Един кът на покой и забрива“ в „Драски и шарки“.

² Цитат по студията на Иван Богданов, Светослав Миларов. Живот и творческа съдба, поместена в книгата му „Литературни студии“, София, 1966.

³ Пример в това отношение е обяснителната белешка на Михаил Димитров към том трети от съчиненията на Ботев (1950, стр. 497), с която не се признава нищо положително в дейността на българския възрожденец. Като се противопоставя рязко на правилната с основните си твърдения статия на Иван Карановски за Миларов, поместена в изданието през 1939 г. сборник „В пантеона на Карнобат“, видният наш ботевовед пише: „В действителност неговата роля в турско време е просто гнуснава.“ Тази мисъл не остана незабелязана и упорити съответно въздействие върху отделни изследвачи на възрожденската епоха, които също поставиха под съмнение родолюбието на Миларов. Така подробното изследване на всички обстоятелства за дълго бе подменено от едно безкритично възприето твърдение.

видно поради особената цел на изследването си, не се занимава специално с живота на Миларов в Хърватско, Сърбия и Румъния, където всъщност се извяват някои от характерните черти на мирогледа и личността му. Така очеркът — ценен в друго отношение — не дава представа за редица положителни моменти в дейността на българския възрожденец, неизвестни или само загатвани в някои статии и мемоари трудове. А знаем, че след Цариград и краткия си престой в Русия, Светослав Миларов живее и работи изключително в Хърватско, Сърбия и най-вече в Румъния, където се установява за няколко месеца и през 1887 г. Поради това съвсем естествено е в основното проучване на дейността му в тези страни да намерим отговор на редица важни въпроси, без чието изясняване не може да се определи значението, което Миларов има в българската литературна и политическа история през Възраждането и първите две десетилетия след Освобождението.

Приемем ли по принцип, че в неизследваната биография на Светослав Миларов има неясни и противоречиви моменти, или недоказани твърдения, които се нуждаят от допълнително проучване, трябва да изтъкнем, че цялата му дейност в Хърватско, Сърбия и Румъния е израз на неговото несъмнено родолюбие, на неговия революционен романтизъм, на приятелското му разположение към съседните на България свободолюбиви народи. Най-сетне тя го представя като талантлив и темпераментен публицист, като даровит белетрист.

Кога този български патриот идва в Хърватско и в какво се изразява дейността му там ще стане ясно след едно бегло посочване на факти от живота му до избухването на Априлското въстание.

Светослав Миларов е роден в Цариград на 24 април 1849 или 1850 г.¹ След като завършва първоначално образование, вероятно в същия град, през 1862 г. той пристига в Загреб заедно с още седем свои другари и постъпва в гръко-католическата семинария като стипендиант на известния хърватски епископ Шросмайер. Тук, както добре личи от запазените свидетелства, завършва пети клас през 1867 г. и напуска училището, без да се яви на матура, защото, според едно пояснение в личния му дневник, бил увлечен от настаналите в България важни революционни събития. „Но през 1867 г., когато в Балкана се появиха въстанически чети, а в Белград започна да се формира българска легия, разпали се моето сърце и аз се отказах от науките и дойдох тук (в Белград, б. м.) да постъпя в легията.“ Той осъществява намерението си, но не се задържа дълго в сръбската столица; наскоро го виждаме в Босна при вуйчо му владиката Дионисий, където развива пропагандна дейност в подкрепа на освободителната борба срещу турския поробител и основава таен революционен политически комитет, за което споменава и в цитираното вече „Обяснение“. После се установява в Цариград, където активно помага на Петко Славейков в редактирането и издаването на в. „Македония“, става секретар на един тогава образуван от българските патриоти политически комитет и в качеството си на такъв обикаля из Румъния, Сърбия и Босна с цел да установи връзка с българската революционна емиграция в Румъния, с други политически комитети. „Догде пътувах из Влашко, Сърбия и Босна, — изповядва той пак в същото „Обяснение“ — писмата и рапортите си адресувах до същия дядя

¹ Всички поменати тук биографични данни, чийто източник не е отбелязан отделно под линия, са взети от запазените в архива му документи — Български исторически архив при Народна библиотека „Кирил и Методий“, фонд № 92.

Славейкова в редакцията на „Македония“. Само бялградските си писма бях адресувал за по-голяма безопасност вънкашния плик до един балкански търговец, а вътрешния до дядо Славейкова. . . На Великден 1870, след завръщането ми в Цариград, бях хвърлен в тъмница. . .¹ Впрочем, тъкмо тази временна и наложена от времето мисия, която изпълнява по внушението на Петко Славейков, при неизбежната тогава подозрителност дава повод да бъде прибрзано и жестоко обвинен от Карагелов в служба на турското разузнаване. Как редакторът на в. „Свобода“, който също неоснователно е подозиран от свои съвременници заради връзките му със сръбското правителство(!) стига до това обвинение вече е достатъчно добре познато. За нас в случая имат значение още следните биографични данни. Като успява да избяга от цариградската тъмница, Миларов пребивава последователно в Одеса и Белград. В сръбската столица той заварва майка си и брат си в много тежко материално състояние, отказва предложената му от тогавашното сръбско правителство парична помощ и през пролетта на 1875 г. се установява в Загреб, където започва един от най-интензивните и съдържателни периоди в живота му.

*

Ако в началото на 60-те години, когато за първи път идва в Загреб, Миларов е само примерен ученик, който се интересува предимно от учебните занятия, то сега той развива трескава писателска и публицистична дейност, която има важно значение за собственото му развитие и внася ново съдържание в българско-хърватските литературни и културно-обществени взаимоотношения. Всеки по-внимателен изследвач на живота му от тия години ще забележи един актив, който има своето положително отражение в по-нататъшната изява на така сърдечните връзки между българи и хървати; един актив, който доизяснява само загатвани черти в прилекателния му образ. Нека се спрем на неговата същност.

Най-първо Миларов се явява при своя някогашен учител в семинарията, подава молба да бъде допуснат на зрелостен изпит, която веднага бива уважена. Учителят му го запознава с Йован Хранилович — тогава също ученик, а по-късно поет и общественик, — и подбира най-хубавите думи в своя речник, за да представи всичките положителни качества в характера на младия българин. „Събитията в неговата родина наложиха му да прекъсне образованието си и да се върне в България, а сега, след 10 години, след различни сполуки и премеждия, които образуват един твърде обемист роман, който ще чуете от самия него, той се е върнал тук и по настояването на нас, няколко негови приятели, идея да се подготви за матура. . . аз го познавам от времето, когато му бях инструктор; той е необикновен талант, а сега е натрупал и толкова общи знания, знае толкова чужди езици и е толкова приятен човек, че ще бъде за нас истинско удоволствие, ако пожелаете да му помогнете в подготовката на зрелостния изпит. . . Вие ще намерите в него човека, когото няма да забравите до края на живота си.“ Колкото е приятно заинтригован от така категоричната и недвусмислена препоръка, толкова повече Йован Хранилович е омаян от внушителната външност на Светослав Миларов: „здрав костелив човек с увиснала внушителна брада, високо привлекателно чело, големи, тъмни и замислени очи; гъсти тъмни вежди и коси, здрави очни ябълки, също като Тургенев; остри и правилно оформени нос и лице, което привлича със своята замечтаност и замисленост. . . аз веднага го прегърнах и заобихах. От този ден (на първата им среща, б. м.) ние станахме неразделни другари,

¹ Цитат о студията на Ив. Богданов, стр. 247.

подготвяхме се за матура, представяхме си бъдещето, разменяхме мисли за всичко, най-вече за славянството. . .¹

Ето този български патриот, изпълнен с енергия и чисти, благородни пориви, спечелва с интензивната си публицистична дейност симпатии на хърватската свободолюбива общественост, засилва нейния и преди това трогващ интерес към живота и борбите на българския народ. Преди всичко той установява близък контакт с по-известните представители на хърватската научна и прогресивна обществена мисъл, а именно: д-р Ватрослав Ягич, д-р Франьо Рачки, епископ Щросмайер, Иван Кукулевич-Сакцински, големия хърватски писател и редактор на литературното списание „Виенац“ Август Шеноа и други. Разказвайки им често за тежкото положение на българите под турско робство, запознавайки ги с активността на по-изтъкнатите български писатели и обществени дейци, той всъщност осъществява по-непосредна връзка между двата братски народа, поели уверено пътя на борбата за своето национално освобождение. Един друг факт има в случая съществено значение: след Константин Миладинов, Светослав Миларов е сред малкото на брой българи, който получава така непринудено пълната подкрепа и съдействие на тези хърватски дейци, благодарение на което веднага бива назначен за постоянен сътрудник на в. „Обзор“ по източните въпроси. В това си качество той публикува във вестника политически прегледи, статии и информации, които — според спомените на приятеля му Хранилович — представляли своя автор като човек с „ясен, зрял политически поглед и рядка журналистическа способност“. Да изтъкне главното политическо съдържание на дадено събитие, да покаже неговата тенденция, дори и причините, които го предизвикват, да ориентира веднага в становищата на тогавашната преса и да коментира целите на европейската дипломация спрямо поробените южнославянски страни — ето какво умее да постигне уважаваният български сътрудник на в. „Обзор“ по източните въпроси.

Същевременно Светослав Миларов придобива известност в средите на хърватската свободолюбива и патриотична студентска младеж, която, съдейки по документите, се отнася към него с внимание и дълбоко уважение. Както няколко години по-рано сънародникът му Любен Каравелов обнародва свои творби в изданията на сръбската Омладина, така и той в сп. „Хърватски дом“, орган на хърватската студентска младеж, отпечатва повестта „Дйехад Чауш“, която е останала неизвестна у нас. Разбира се, тази белетристична творба няма качества на „Крива ли е съдбата?“ нито пък на останалите Каравелови повести, които разкриват дълбоките идейни и социални противоречия в съвременното му сръбско общество, повдигат актуални за времето въпроси. В нея е изобразен характерен за робството момент — потурчването на християни — който по същото време привлича вниманието и на други южнославянски писатели. Издържана в стила на достоверното, мемоарното повествуване и написана под формата на спомен, разказан от автора през 1873 г. на една вечеря в Одеса, Миларовата творба предизвиква интерес, допада на хърватския читател. Тя стои близко до художествената концепция на Славейковата поема „Изворът на Белоногата“, прониква надълбоко в преживяванията и мислите на съответните герои, които изобразява с повече тонове на своята художествена палитра, предава отделни моменти от живота и по-интимните отношения между турските бейове. Доколко сътрудничеството на нейния автор в посо-

¹ Храниловичева споменица. О 70-годишнини неговог рођења. . . Нови Сад, 1925, с. 61. В тези крайно съдържателни спомени за биографията на Миларов има много интересни данни за пребиваването му в Загреб, за характера и личността му изобщо. Хранилович пише например, че Миларов му показал пръстена от мъртвата ръка на баща си, убит от турците, който го е подтиквал да отмъсти на убийците на своя родител. Заедно с други творби на Миларов, тези спомени трябва да се издадат в превод на български език.

ченото списание бива оценено положително, показва специалното писмо на дружеството „Хърватски дом“ в Загреб от началото на 1876 г., с което го поканва да подготви и предложи за следващата книжка на списанието друга своя творба с мемоарен характер. „Многоуважаеми Господине! — четем в писмото — Може би вече узнахте от позова и вестниците, че хърватската младеж от първия хърватски университет е решила да издаде и тази година един забавен и поучителен алманах. . . Впрочем, с настоящето Ви поканваме и тази година да украсите нашия алманах с плода на Вашето изкусно перо. Не забравяйте да се отзовете на нашата покана, молим Ви още повече и поради това, че са ни особено нужни черти от живота. И поуката от тях ще ни бъде добре дошла, а Вие и с нея сте преизпълнен“¹ (к. м.)

Ала най-важният резултат на неговата активност в Загреб, най-значителният му принос в историята на българо-хърватските взаимоотношения отбелязват познатите му спомени от цариградската тъмница. Най-напред те излизат последователно в броевете на в. „Обзор“ от м. декември 1875 г. и януари 1876 г., а наскоро след това — и като отделна книга под заглавие „Из усмелена еднога политичкога патника“. В ония зимни и неспокойни дни спомените на Светослав Миларов предизвикват истинска сензация в най-хубавия смисъл на тази дума, а когато се появяват и в отделна книга, тя бива просто разграбена в продължение само на няколко дни. „Сега, когато вече настъпва великият исторически момент — четем в краткия предговор към това издание — и когато всички погледи на света се отправят към тежко болният край на двата бряга на Босфора, мисля, че не е безинтересно да се прочетат няколко картини от тези последни дни на издъхващата държава, още повече, че преведеното на хърватски е твърде малко, а документално четиво почти нямаме.“ След прочитането на книгата, от личността на българския патриот започват да се интересуват и по-широките кръгове на хърватската общественост не само в Загреб, те искат да научат нещо повече за България и българите, често разговарят за тях. Август Шеноа например, който в своето литературно списание помества творби на българската литература и статии за България, е възхитен от личността на Миларов и неговото първо по-голямо произведение; начеващият тогава хърватски поет Август Харамбашич също следи появата на записките на Миларов в „Обзор“ и те го подготвят да разбере по-добре Ботевата поезия, с която се запознава след 3—4 години; същите записки достигат и до хърватския общественик Стйепан Юренич — тогава студент, — който 33 години от своя живот прекарва в България и работи за културното преуспяване на българския народ; те не остават незабелязани и от д-р Фран Ориовчанин Гундрум, най-ревностния хърватски почитател на писателя и поета Иван Вазов, най-активния преводач на неговите творби в Хърватско и всички югославски републики; Йован Хранилович пък написва ласкав отзив за тях. С право може и трябва да се каже, че хърватското издание на мемоарната творба на Светослав Миларов не само предшества, но заедно с други фактори ускорява широкото възприемане на Вазовото творчество в тази страна, а също и на Ботевата поезия, която навлиза в хърватския литературен и обществен живот още в 1882—1883 година. Увод към възприемането на „Под игото“ — така би трябвало да наречем появата на тази не голяма по обем книжка, която в свое време предизвиква „обща сензация“ и помага така много на любопитния хърватски читател да получи по-пълна представа за живота на българите и условията в Отоманската империя изобщо.

¹ Български исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий“, фонд Светослав Миларов.

От всички български младежи в хърватската столица през 70-те години на миналия век Светослав Миларов е най-известният, най-много търсеният и най-много уважаваният. Името му се споменава често и всякога се свързва с възраждаща се България, всеки прогресивен хърватин, който е в досег с него съчувствува на патриотичните му убеждения и очаква по-скорошното осъществяване на големия му национален идеал: освобождаването на България. Когато напуска Загреб и отива в Румъния с желание да вземе по-непосредно участие в отговорните събития, всичките му хърватски приятели следят неговата дейност, интересуват се от живота му, искат да знаят повече за състоянието на подготвяната от българите революция. И той се отзовава на това желание. Колко трогателно е писмото му до Хранилович от 27 юли 1876 г.: „Преди 15 дни тръгнах оттук (Браила, б. м.) и обиколих почти цяла Румъния с народна задача и отново се върнах едва снощи. Не мога да ти кажа колко приятно ме трогна твоето писмо, изпълнено с . . . искреност и любов към мен. . . Имаше опасност за живота и жестоки борби, които издържах тези дни, работейки за устройството на Централния революционен комитет. . . Наскоро ще тръгна за Кладово заедно с много други. Може би това е последното писмо, което ти пиша, защото в четата ще бъде трудно да ти пиша, а ще имам да се занимавам и с други работи. Ако падна убит, оставям ти в завет своя спомен! пази го като светиня, защото до последния ми дъх той ще остане у мен чист и достоен за твоето приятелство. Ако остана жив и отmine бурята, ще се видим, както подобава, и тогава ще се хвърля в твоите верни гърди, както приятел в приятелска гръд“ (к. м.). „Преди няколко дни, връщайки се в хотела, в който живея в Букурещ, надвеси се над мен и ме прегърна някакъв човек. И когато го погледнах, видях че беше Габриел! Габриел, с когото заедно избягах от тъмницата, моят скъп Габриел, когото считах за мъртъв и като такъв съм го описал в книгата си. . . Сега отново ще бъдем другар с другар, неразделно верни и твърди през нов ред от опасности, които ни предстоят“¹

Стоим при тази изповед, направена в минути на повишено състояние на духа, и долавяме от нея настроение и черти, характерни за образа на българския възрожденски деец. И защото ни поставя в по-близък контакт с мислите и преживяванията на един човек, когото все още не познаваме така добре, звучи с всичката сила на откровението, което съдържа, има изключително важно значение. Същевременно тя ни помага да разберем още по-пълно, с какво именно в своята дейност и в своя характер Светослав Миларов успява да спечели симпатиите на загребската културна общественост, да повиши интересите ѝ към живота и политическата съдба на българския народ. И ако все пак трябва точно да се посочи, нужно е да се каже: с несъмненото си родолюбие, с привързаността си към оная свята идея, която го отделя от сравни-

¹ Храниловићева споменица. О 70-годишници његовог рођења. . . , цит. изд. От тези интересни спомени ще приведа тук още един пасаж, който предава настроението на Миларов преди да напусне Загреб през 1876 г. и се отправи към Румъния. След като отбелязва голямото въодушевление, настъпило тогава сред българските патриоти в Загреб и изобщо, той пише: „Светослав не можеше да бъде пасивен. Един ден изпратихме на гарата български младежи и девойки (от педагогическо училище), ръководеше ги Светослав. Возихме се с няколко файтона. Тогава аз се сприятелих с около 50 ученика от България и Хърватско. Още помня как завиждах на младите български соколи, че отиват да пролеят кръвта си за свободата на своето отечество. Светослав носеше тогава балканска въстаническа шапка с въстанически знаци. Огън искреше от очите му, когато произнасяше прещалната беседа. Притисна ме братски до гърдите си, а от очите му, когато произнасяше прещалната беседа. Притисна ме братски до гърдите си, а аз натъжен погледнах в замисленото му лице. Влакът свирна и завинаги изгубих от очите си Светослав. Никога вече не съм го виждал.“

телно благоприятните в Загреб условия за интензивна книжовна дейност и го отправя в Румъния, по-близо до центъра на започващата революция.

*

С цялата си активност до Освобождението в Румъния, където се установява през 1876 г. веднага след избухването на Априлското въстание, Светослав Миларов се придържа към оня национално-патриотичен идеал, който над всичко поставя освобождението на България и не обхваща големите социални проблеми на епохата. Мъчно може да се установи как по-точно си е представял той свободна и независима България със своето държавно управление и законодателство, какво е мислил за жадуваната от векове социална правда, имал ли е оформено становище по оживено разискваните тогава въпроси за същността и предназначението на отношенията, които следва да се изградят между българския и съседните му народи. Сътрудничи в емигрантския печат и дори редактира в. „Възраждане“, развива непосредствено революционна дейност и води полемика със свои съвременници с цел да ги убеди в необходимостта да се поддържа революционното напрежение и след неуспеха на Ботевата чета, но не казва нищо по-определено за него и не говори в съответствие с една издържана в революционно-демократичен дух програма; участва в освободителните боеве при Плевен и всеотдадно сътрудничи на руските войски, ала въпреки всичко в делата и възгледите му отсъства едно установено и здраво идейно начало. Сякаш всичката си ревностна патриотична дейност развива само в рамките на актуалните събития, без по-дълбоко проникване на поглед и мисъл в утрешния ден, без обстоен анализ на създалата се обстановка, преценена с нейните отличителни особености. Но тук няма стихийност, избраната посока е правилна, мисълта за освобождението е жива и тя е в основата на някои верни прозрения, които откриваме в различните му статии.

Освен откъслечните данни за непосредно участие в революционните борби (организиране на чети, дружба с видни дейци и пр.) най-голямо значение има в. „Възраждане“, редактиран в най-тесното сътрудничество с Тодор Пеев и Ботевият другар Иван Драсов. Защото именно този вестник може да ни каже нещо по-определено за идейните му позиции, за същността на национално-патриотичния идеал, който го вдъхновява и ръководи през бурния, динамичен период на въстанието от 1876 г. и руско-турската освободителна война. Вестникът продължава традициите на предхождащите го революционни органи, без да достига тяхното равнище; подкрепя примера на Ботевата чета и сочи общонародното въстание и съгласуваната борба между поробените южнославянски народи като важно условие за тяхната победа над турския поробител.¹ Оптимистично и мобилизиращо е въздействието на уводната му статия: „Прасна най-сетне под влиянието на магическото слово „Свобода или смърт“ и последния железен обръч, който стягаше силната снага на поробения български народ! И ето той скочи на млади, здрави крака, както някога под лъвовото

¹ Общо за насоките на в-ка вж. и в книгата на Г. Боршуков „История на българската журналистика“, София, 1965, стр. 366. Интересно е да се отбележи една подробност. В цитираните вече спомени на Иован Хранилович четем: „Не мина много време, получих от него вест, че в Браила, в Румъния, започнал да издава вестник на френски език под заглавие „Revolution“. Пише още, че ми е изпратил първия брой, но аз никога не получих този брой.“ Ако в случая не е допусната грешка, тъй като не е познат такъв вестник, то навярно Миларов е споделял пред него своето намерение да издава вестник с подобно заглавие. Впрочем още при първата си среща с Каравелов, на когото предава препоръчителното писмо на Петко Славейков, той прави предложение да се преустанови издаването на в. „Свобода“ и да се предприеме нов вестник под заглавие „Революционери“.

знаме на Петра и Асеня, за да съсипе своите угнетители и от тоя черен подземен свят, чуден свят, на чийто хоризонт да възлезе също така златното слънце на свободата и на благоденствието, както то възлиза и озарява със своите зари толкова други земи, толкова други народи!“

Неточно е твърдението на Георги Боршуков, че „редакторите на „Възраждане“ не стоят последователно на линията, на която поставят вестника в началото“¹. Приведените от автора съображения за поместените в 16-я и други броеве на вестника статии с „пораженски дух“, озаглавени „Какво изисква нашата народна политика“, „Какви применения да дирим за България“ и пр., погрешно приписани от Иван Богданов на Миларов,² не са достатъчно основание за подобно твърдение. Защото отстояваният в тях консервативен възглед за вредата от общо въстание (народът ни не бил готов, условията не са наредели, да дочакаме изхода от сръбско-турската война, да приемем дуализма с Турция и пр.) няма нищо общо с ясното и твърдо отстоявано до край становище на редакцията на вестника. Такъв смисъл има и пояснението на редакцията, че помества тази „искрено писана статия при всичко, че се не съгласяваме с нея в главния въпрос, т. е. в несходността да се възобнови едно въстание в България сега, при днешните обстоятелства“³. В следващия брой 13 на вестника се появява и мотивираният отговор, който по същество се отстоява и в останалите му броеве. Като анализира обстановката след въстанието и обявяването на сръбско-турската война, съставителят на отговора (сигурно Миларов), казва: „Единствената пълна, действителна и почетна за нас гаранция може да бъде да само една българска армия, която да се бори под свое име и знамена и с юначествата си да обърне вниманието на Европа и която да се втурне в лишената днес от редовни войски България, и да се закрепят там, поне в едно кюше, догде се не реши въпросът... И така нека схванем всинца ясно положението, в сред което се намираме, длъжностите, които тежат върху нас, и нека потеглим мъжки на работа... Ако има още синове български, които помнят заветът на отците си, ако има мъже между нас със сърца чисти и крепки, и с мисли светли и твърди, ще въстане лъвът и пак гордо ще се развее...“ Прочее решителното възражение срещу подобни песимистични настроения и консервативни по дух становища, които не остават без отрицателно въздействие тогава, представлява една от най-характерните и показателни черти за близостта на вестника до предходящия го революционен печат, чиято идейна висота не достига нито с първия, нито с последния си брой. Още в третия си брой обаче (22 юни 1876 г.) редакцията категорично отхвърля като неоснователни тези настроения и застава на противоположна позиция. Така по повод на статията „Мир или война? Робство или свобода?“ чийто автор се позовава дори на Раковски, за да обоснове погрешните си разбирания, редакцията пише: „А не знаеше бедний, че ако да го чуеше Раковски жив, че говори така, хвърлил би го негли низ стъпалата на къщата си като едно нищожно животно. Раковски, ако да беше днес между живите, проклед би със страшен глас малодушието и понизителността на г. Х. и пред ечението на неговия лъвски глас испокрили биха се в дупките си всички такива извратени и духом паднали българи като него“.

Няма да се спирам на други прояви в дейността на Миларов от този период на живота му, които следва да бъдат изяснени в една по-обширна студия.

¹ Георги Боршуков, цит. труд, стр. 367.

² Иван Богданов, цит. статия, стр. 214.

³ В. Възраждане, I, бр. 12, 26. IX. 1876, стр. 1.

Ще премина към голямата му публицистична активност от годините на неговото последно пребиваване в Румъния, която също не е изследвана и е позната само в най-общи линии.

Става дума за размирния период непосредствено след Освобождението, когато режимът на Батенберг—Стамболов настройва срещу себе си все повече и повече прогресивната българска общественост. И когато създалите се остри противоречия достигат върхната точка на своята изява, когато легалната борба срещу този режим в България става невъзможна, а кръвополитните стълкновения в Русе и Силистра по повод на бунта на офицерите-русофили завършват със скъпи народни жертви¹ и дават последният убедителен аргумент за престъпната политика на Стамболов, много български патриоти емигрират в Румъния. Тук те бързо установяват близък контакт помежду си, създават свой революционен комитет, развиват активна публицистична и пропагандна дейност срещу режима на Батенберг—Стамболов, настояват за възстановяване на приятелските отношения между България и Русия, призовават своите сънародници на решителна борба срещу диктата и беззаконията на тогавашното правителство. От един протест, обнародван в брой девети на в. „Деветий август“ от 29 февруари 1888 г., узнаваме с точност имената на 72 члена на българската колония в Браила, сред които са В. Берон, Н. Ценов, Й. Стефанович, И. Ценов, Т. Станчев и др.; в ръководството на колонията участвуват В. Берон, П. Атанасович, Ю. Грозович, Г. Петрович и Г. Желескович. Някои официални писма, отговори или декларации, обнародвани в същия вестник, са подписани само: „От комитета Деветий август“.

Главен техен орган първоначално е в. „Деветий август“, издаван в Браила от Георги Великов. Все в този град, свързан така тясно с най-прогресивните традиции на българската възрожденска журналистика, излиза още един вестник срещу Стамболов, озаглавен „Да се разберем“, от който в библиотеката на Румънската академия на науките се пазят само първият брой и засега не знаем със сигурност колко още броя от същия вестник са били отпечатани.² Има данни и за краткия живот на в. „Правда“, пак в Браила, 1888 г., списван на френски и български език, но скоро редакторът му бил принуден от местните органи на властта да преустанови неговото издаване и да напусне Румъния.

И трите вестника, които посочвам, разобличават политиката на Стамболов и Батенберг, като призовават българите да се противопоставят решително на техния политически диктат³. Същевременно те ратуват за свободни

¹ След неуспешния бунт на офицерите-русофили, бил учреден официален съдебен процес, който издал смъртни присъди за майор Узунов, познатият възрожденец Олимпи Панов и революционерът Тома Кърджиев, капитан Зеленгоров и др. — общо 9 вдъхновители и организатори на бунта.

² Иван Богданов, който не е имал възможност да прегледа единствения брой на в. „Да се разберем“, погрешно твърди на стр. 226 от цитираната статия, че в. „Деветий август“ отначало излизал под насловите „Да се разберем“ и „Народна воля“. Всъщност първият брой на в. „Да се разберем“, излиза в Браила на 14. II. 1887 г., а първият брой на в. „Деветий август“ се появява на 29. I. 1887 г., близо две седмици по-рано. В основните точки на програмата им се забелязва значително сходство, но те са два различни вестника. Отговорник на в. „Да се разберем“ е Христо М. Христович.

³ Общо следваната от българските вестници в Браила програма не среща одобрението на официалните органи в града и бива критикувана от някои органи на местния периодичен печат. След като например в броя си от 1/13 февруари 1887 г. в. „Браила“ изтъква, че „Деветий август“ е орган на руската пропаганда и се субсидира от „няколко твърде познати личности в Браила“, той предупреждава: „Да внимаваме! Обръщаме сериозно внимание на правителството върху този орган, за да не би поради невнимание чрез българското движение, което той подготвя на наша територия, да се злепостави съществуващата политика с големи европейски държави“, или пък да се накърнят добрите отношения между правителствата в София и Букурещ. С подобен апел редакцията на вестника се обръща и към браилското население, внушавайки

избори в страната, горещо защищават Русия и вековните връзки на България с нея, прекъснати от една „незаконна и противонародна власт“. Добрините, които е видял българският народ — четем още в първия брой на „Деветий август“ са били всички от Русия и само от Русия, повтаряме да ви го кажем. . . Връзките, които свързват нашия народ с Русия, не са от злато, сребро и мед, а от кръв. Българският народ е бил винаги с Русия и за Русия, той е и сега, докато света трае“. Обосновавайки това свое разбиране с любовта на целия български народ спрямо Русия, редакцията на вестника прави следното пояснение: „Браилските българи са безинтересни (т. е. безкористни, б. м.) патриоти, те обичат искрено България; . . . Браилските българи знаят виновника за свободата, която днес няколко заблудени същества тъй немилостиво се подземаат с нея; за тях могилите на руския солдатин още не са загледи, белите кости на руский войник още им се мяркат пред очите“ (II, бр. 10, с. 2).

Що се отнася до позицията им спрямо събитията в България и вътрешната политика на правителството, то тя добре личи от обнародвания в брой четвърти позив на редакцията на в. „Деветий август“. Един призив на свобододолюбия дух на българина срещу деспотизма на самозабравили се властници — ето какво представлява този позив към „братята българи“, така категоричен в преценката си за бедственото положение на народа: „Тежки, ужасни времена изживява България от 15 месеца. . . От най-свободен народ, какъвто бяхме преди 6-ти септември 1886 г., обърнахме се на черни роби под тиранията на един чужденец авантюрист и на нашите неколцина сувериги; земята ни се разкъса, вместо да се съедини. . .; тъмниците се препълниха с жертви; честните и верни синове на България са или пребити, или изгонени, и последната капка от свобода е задушена в цялата българска земя.“ И като окачествява терорът и противоруската политика на Стамболов като „престъпление и позор“, какъвто „не помни историята“, позивът завършва със следните призови: „Само въстание общо, народно, може да спаси България от пропаст, да омие лицето ѝ, да я възроди за нов живот. Едно време въставахме против тирани друго-верци, днес ще изтеглим нож против тирани българи, хиляди пъти по-лоши от първите; затова борбата нека бъде люта, отмъщението безпощадно и наказанието немилостиво. . . Долу тираниите на България! . . . Да живее България свободна и независима!“ Или пък обнародваното в брой 11 от втората годишнина на вестника „Въззвание към българския народ“, в което срещаме все същия апел: „Кой с каквото може, братя, трябва да въстанем, за да прогоним зад пределите на отечеството шепата вагабонди, които ви управляват. На оръжие, братя, на оръжие, за да запазим отечеството и измием грозното петно!“

И този най-общ поглед върху програмата на новите български емигрантски вестници от 1887/1888 г в Браила, който не обхваща всичките ѝ особености, нито пък съдържащите се в нея отрицателни моменти, показва всъщност, нито пък имахме налице една не малка и съвсем целенасочена активност на българите-емигранти в Румъния: четири вестника (заедно с „19-ий февруарий“) със сходна в главните си точки програма и богато публицистично съдържание;

му да бъде предпазливо. И в брой си от 23 март в. „Браила“ отново говори за събитията в България, дава данни за живота на българите емигранти в Румъния, особено за редактори и някои от първите сътрудници на в. „Деветий август“. По-умерено е отношението на браилския официален вестник „Лампа“, който проявява и солидарност с борбата и целите на българите-емигранти. (Сравни брой 8, брой 11 и най-вече статията в брой 12 „Sa fim drepti“ („Да бъдем справедливи“). Но и при наличието на това неодобрително отношение спрямо в. „Деветий август“, той продължава да излиза и през 1888 г. Дори нещо повече: по инициатива на г. Жеребие, той редактор на букурещкия в-к „Functionarul“, била открита подписка „за волни пожертвувания в полза на застреляните в Русе герои-мъченици“. Очевидно, това е проява на едно разбиране, което иска да облекчи тежките последици от събитията в Русе.

няколко брошури, своевременно разпространени в съседни и други европейски страни; опити за установяване на делови контакти както с българската прогресивна общественост в страната, така и с определени дипломатически кръгове в Русия, Румъния или Франция; редовен организационен живот и пр.

Скоро в средата на тази именно българска емиграция, съсредоточена предимно в Бранла, Бъзю, Тулча, Галац, Турну Северин или други крайдунавски селища и по-малко в Букурещ, се оказва и Светослав Миларов, принуден отново да напусне родината си.

Вътрешно подготвен да приеме основанията и целите на нейната активност, Светослав Миларов още с пристигането си в Букурещ (вероятно февруари—март 1887 г.) използва страниците на в. „Деетий август“, за да продължи с достойнство една започната вече борба. Той е най-дейният, най-образованият и опитен сътрудник на вестника. Едни от статиите си, за които мисли, че имат по-общо значение, обнародва на френски език „La question Bulgare“, „La confederation des Balkans et la Russie“ една бележка до З. Арбуре и пр.) с цел да популяризира съдържанието им и сред широката европейска общественост. Други пък, от значение повече за българския читател, публикува на родния си език. (Особено „Политиката на Русия по българския въпрос“, „Отворено писмо господину Стефану Стамболову в София“ копие от обръщението на 3650 българи до Ал. Батенберг, изпратено чрез Миларов и пр.)

Колкото и сходна да е програмата на всички български емигрантски вестници в Румъния от този период, статиите на Светослав Миларов както в „Деетий август“, така също и в „19-и февруарий“ се отличават твърде много от останалите материали. Преди всичко в тях личи стремежът на автора им не към пропагандно-публицистично изложение на определени становища, а към философско-научно осветляване на главните въпроси и събития, свързани с режима на Батенберг—Стамболов, с политическото развитие на България в сложна вътрешна и международна обстановка. В тях говори един вещ историк, който съзнателно избягва личните закачки, обичайните вестникарски обиди и квалификации, за да даде простор на логически анализ на съществуващата обстановка, която, според дълбокото му убеждение, от всичко най-много изисква сплотяване на демократично настроените обществени сили и пълно разбирателство с Русия. Най-сетне в тях се чувства перото на един опитен публицист и литератор, който еднакво умее да използва средствата на статията, фейлетона, епиграмата, отвореното писмо или най-обикновената бележка, с лекота приежда примери от политическата и културна история на други народи, за да посочи противоречието или аналогичната им връзка с онова, което става или предстои да се извърши в България. Само въз основа на статиите му в „Деетий август“ могат да бъдат направени някои верни констатации за прогресивните обществени позиции и философско-политически възгледи на Светослав Миларов, които са насочени срещу диктатурата в защита на една по-широка и действителна демокрация. Привлича вниманието ни една съществена особеност на тези статии, която именно ги отличава от не малкото заядливи, понякога издържани в присъщия на еремето буржоазно-партиен език и стил материали. Един само бегъл паралел между откритото писмо на редакцията на вестника до Захари Стоянов и отвореното писмо на Миларов до Стефан Стамболов и ето че пред нас се разкрива една оригинална личност с висока култура и будно гражданско съзнание, приковано изцяло от народните съдбини. Ако първото ни дразни с прекалено грубите епитети, с отсъствието на една аргументирана и убедително изложена постановка на принципи и идеи или други различия, то второто писмо ни привлича тъкмо с онова, което не можем да намерим в паскеила на редакцията на в. „Деетий

август“ срещу Захари Стоянов, а именно: умело излагане на различията по основни въпроси, психологическа характеристика на Стамболов като човек, свързан с най-трагичните събития в България от първите години на свободния ѝ живот, исторически поглед върху отношенията с Русия, без чието разширяване и постоянно укрепване бъдещето на българската независимост е неясно и несигурно. Естествено и тук, както в редица други статии на Миларов личи белегът на идейната му ограниченост, която не му позволява да разбере социалния идеал на Ботев и големия смисъл на неговото дело, срещат се и обичайните за стила му груби епитети. Ала в случая публицистичната дейност на Миларов е в най-голяма степен свързана с народните тежнини и една малка илюстрация от писмото му до Стамболов е достатъчна да покаже дълбоко народностния характер на причините за конфликта с някогашния приятел. Същевременно още в това писмо прозира едно от действителните и най-важното основание за трагичната смърт на неговия автор, само поради стечение на обстоятелствата забавена с няколко години. Ето:

„Да си поприказваме, бае Стефано, така, нашенски, по старому, при всичко, че истински приятел не си ми бил никога. . .“ И като отхвърля основанията на неговото русофобство, като посочва някои от корените на тираничната политика, която води, авторът подчертава: „Русия е майка-родителка на България — не е възможно да не си го знаел, особено ти! . . .“ И после: „В тебе много рано се затриха младенческите полети към с л а в а т а, към н а р о д н а т а с в о б о д а и б л а г о д е н с т в и е. Още през времето на Освободителната война ти беше се посветил на печаловитото „интенданство“. На 1880 г. в месец май. . . ти ми каза: „Аз ще стана адеокатин и ще печеля пари, пари. . . И ти прави тъй“. Но на 1884 г. в Търново и тази страст за п а р о п е ч е л е н е т о бше се вече изхабила: ти печелеше истина, но харчеше повече. Оставаше само силната ти страст: ж е н о л ю б с т в о т о, но с годините и от нея трябваше да се разочароваш. Между тем разви се и усили в тебе друга, много по-страшна страст: в л а с т о л ю б и е т о, б е з у с л о в н о т о п о д ч и н е н и е н а в о л я т а т и. . . Ти си преминал в последната фаза на ужасната болест фаза, която се нарича п о л у б я с, з л о с т о р с т в о б е з ц е л и б е з с в я с. Ти си побеснял звяр, който хапи на четири с т р а н и и п р и ч и н я в а с и г у р н а с м ъ р т с н е и з к а з а н и б о л к и.“ И накрая: „Стефано, аз писах совестно и от сърце. Имал съм всякога симпатия към тебе. А право ли съм оценил делата ти и душевното ти състояние, то ние не сме вече на 6-ти септември, когато за едно разсуждение, че пловдивският преврат е пагубен за България, ме интернираха в Ловеч и доцаках, щото собствен ми брат да се усъмни в патриотизма ми —: днес сме при края на трагикомедията и цял свят ще одобри тогавашните ми разсуждения.

Стефано, ти си вече постигна безсвестната цел: твоето име няма да се заличи вече от българската история. Тебе ще поменуват и най-далечните поколения. Направи онова, което единствено ти остава да направиш. Избави себе си и светът от едно страшно, пагубно явление. Това даже ще увеличи твоята кървава, твоята адска слава!“

Вероятно Миларов се отправя към румънската столица с намерението да издава свой обществен и политически вестник, в който да изразява и защитава потъпканите от Стамболов народни интереси. Частично той постига това и със сътрудничеството си в „Деветия август“, ала няма съмнение, че един нов вестник и то под негова редакция ще му осигури несравнимо повече и по-богати възможности. Как обаче протича подготовката около издаването на вестника, от кои румънски дейци бива подпомогнат, кога точно напуска Букурещ и защо се премества в Турну Северин, а не в Браила или друг край-дунавски град, за сега не може да се знае нищо положително, тъй като не са

запазени или пък не са открити никакви архивни документи. Може би в Турну Северин бива повикан от известния български възрожденец и приятел на Христо Ботев Д. К. Попов, който също е яростен противник на Стамболовия режим и активно сътрудничи във вестника със свои стихове. Навярно, не знаем със сигурност. Безспорно е само, че на 21 юни 1887 г., т. е. един месец след обнародването на цитираното вече „отворено писмо до Стамболов“, в Турну Северин се появява първият брой на в. „19-й февруарий“, който именно отбелязва най-значителния момент в публицистичната и пропагандна дейност на Миларов през периода на второто му емигриране в Румъния¹. Замислен като орган на цялата българска емиграция и на всички противници на Стамболовия режим, вестникът на Миларов излиза под навременния девиз: „С Русия против тираните“ и бързо получава широка известност в България, Русия, Турция, Румъния, Франция и редица други страни. С линията, която отстоява, той спечелва доверието и положителната оценка на видни дейци, а Вазов го нарича „Съветник на историята за тая подла епоха“ и с писмо от Цариград приветствува редактора и сътрудниците му: „Пишете братя, бодростта поне вие не губете. Вестника Ви „19-й февруарий“ е, както гледам, храна и утеха на тукашната емиграция — н а р о д н а т а —, защото чорбаджийската емиграция гледа с друго око и на работите, и на листа Ви. Злото не е само в България, то е и отвън нея. . . Гледайте, що по-що, вестникът да продължава. Той е едничкият н а ш о р г а н и изразител на опозицията. Той ще бъде и съветник на историята за тая подла епоха“.

Разбира се, Миларов е поласкан от високата оценка на Вазов за вестника му, приема я като подкрепа на водената борба. Но заедно с това налице е и едно възбуждение срещу този най-близък и искрен приятел, от чиято активна помощ много се нуждае: „Драги друже. . . утешението от благите ти за „19-й февруарий“ думи заличава се от скръбта, че посред тая „подла епоха“ си опаднал духом, и че перо ти не хваща ръка. . . Да вярвам ли? За зла чест принуден съм. Не мога да си помисля, че в друг случай ти би пропуснал да украсиш колоните на хвалений и от тебе вестник с някое свое драгоценно произведение, което в дадените обстоятелства било би б о ж е с т в е н напиток за пресъхналите гърла на емигрантите, на народа. . . Где е днес гласът на харфата ти да разкърти сърцата, да ги въодушеви и блъсне към по-висок подвиг или към по-кръваво отмъщение? . . . Где си ти, Вазов, с леския възглас да въздигнеш падналите духове, да разпламтиш клюмналите сърца — и с тигровска сатира да покориш гордите, да разкъсаш побеснелите?“²

Отбелязвам тази подробност, защото е от значение за по-пълната характеристика на отношенията между Вазов и Миларов, за по-вярното проникване в личността и характера на Миларов. За оценката на самия вестник и дейността на редактора му основно значение имат материалите за събитията в България, статиите в защита на Русия и срещу Стамболов. В тях се изяснява с истинската си величина демократът Миларов, чийто разбирания по повдигнатите във вестника актуални въпроси показват една прогресивна идейно-обществена позиция, отстоявана твърдо и последователно с всяка статия, с всяко художествено произведение. Становището на Миларов към Русия сякаш не познава все по-организираният протест на народа срещу царизма, нито пък идейните борби на руските революционери-демократи. Но то не е и възхвала на руския царизъм, пълно признаване на външната му политика, както погрешно може да се твърди. Не, в него изпъква единствено историческата роля на Русия в защита на поробения български народ — тази роля той защитава

¹ Отговорник на в-ка бил Н. Аврамович, печатал се в печатницата на К. Георгеску. Непременно и с двамата Миларов или сам, или чрез Д. К. Попов, предварително е уговорил

и представя като трайна жизнена основа на бъдещите взаимоотношения между българския и руския народ. И в това е предимството на позицията, която отстоява, смисълът на следвания от вестник „19-й февруари“ девиз: „С Р у с и я прот и в т и р а н и т е!“

*

Това са по-съществени прояви в родолюбивата и много съдържателна публицистична дейност на Светослав Миларов в Хърватско и Румъния. Не познаваме ли тяхното богато съдържание и активното им въздействие върху тогавашната действителност, не можем да си съставим по-пълна и вярна представа за привлекателната личност на този несъмнен и голям български патриот, загинал трагично в борбата, която води срещу деспотизма на Стамболов. Изследва ли се по-обстойно живота и делото му, издадат ли се днес най-важните му исторически публицистични и литературни трудове, много от които, са пръснати из разни вестници и неидентифицирани, то съвременната литературна и историческа наука ще покажат значителни заслуги на патриота-демократ Светослав Миларов.

Всички условия около издаването му. Комплект от вестника, с изключение само на отделни броеве се пазят в библиотеката на Румънската академия на науките.

² 19-й февруари, I, бр. 19, 30. III. 1887.